

Александра Павићевић

Религија, религиозност и савремена култура Од мистичног до (и)рационалног и *vice versa*

Религија у животу савремене цивилизације, на почетку трећег миленијума, несумњиво има веома значајну улогу – далеко значајнију него што је то донедавно било очекивано. Било да је реч о утицају религијских институција на актуелне политичке токове, или о последицама које религијска уверења имају на креирање нових / старих система вредности, било да имамо на уму колективне или индивидуалне идентитетске праксе обојене различитим верским схватањима, или да говоримо о нарастајућим проблемима остварења и одржања принципа секуларности унутар модерних држава, феномен *повратка религије* отворио је низ питања и дилема везаних за идеолошке и духовне темеље савременог света.

Једно од тих питања свакако је везано за природу нове религиозности, питање на које ни данас не можемо дати јединствен и недвосмислен одговор, упркос чињеници да су му током последњих неколико деценија биле посвећене многобројне научне студије. Повратак религији се у различитим деловима света различито манифестовао, рефлектујући локалне историјске, друштвене и културне специфичности, као и вредносни вакуум, посебно изражен у бившим комунистичким земљама. Свакако, покушај разумевања нових / старих религијских форми налагало је дубинску анализу њихових извора, садржине, значења и домета.

Проучавања религије у Србији су током последње две до три деценије пратила у сваком погледу узлазни тренд. Спознаја религије као културно и друштвено релевантног феномена и отварање ка теоријским, методолошким и тематским иновацијама условили су стварање и развој многих антрополошких, социолошких, политиколошких и других истраживачких платформи, усмерених ка различитим аспектима религијског испољавања.

Може се рећи да је досадашњим проучавањима формиран одређени теоријски и методолошки корпус студија религије и религиозности савременог друштва Србије, који је заснован на уочавању и интерпретацији кључних карактеристика феномена и који представља солидну основу за даља проучавања. Основне елементе тог корпуса представља, на првом месту, одређење историјско-

културолошког контекста у коме је дошло до ревитализације религијских погледа на свет. Вишедеценијска владавина атеизма, као државне идеологије заправо је прекинула спонтане процесе секуларизације, карактеристичне за читав *модерни* свет, а посебно за онај његов део који називамо евро-америчком цивилизацијом. Због тога би се повратак религије у бившим комунистичким државама пре могао одредити као процес деатеизације него десекуларизације, јер је он суштински почивао на негирању вредности атеистичке идеологије. У тој ситуацији је десекуларизација била само успутна (што не значи и неважна) последица постатеистичког стања друштва и културе. Други важан елемент овог процеса, који је такође у вези са специфичним историјским и културним контекстом, тиче се повезаности етничких и конфесионалних идентитета становништва бивше СФРЈ. Ова повезаност је на посебан начин обојила нове / старе облике религијског припадања, стављајући често акценат управо на његове историјске, а не на есхатолошке аспекте. Изједначавање верског и националног припадања условило је, с једне стране, интензивну политизацију религије и религијских установа, док је, с друге стране, било знак слабости верских институција и поодмаклог процеса њихове унутрашње секуларизације. Отворено или прећутно пристајући на политичке манипулације верским дискурсима, а зарад потврђивања и проширивања поново освојеног јавног простора, традиционалне религијске институције су извршиле маргинализацију својих „правих“ верника, као и својих темељних догми. Ово је, у сарадњи са глобалним трендовима плурализације, фрагментације и меркантилизације друштва, изнедрило трећу важну карактеристику процеса повратка религији, а то је бујање разноврсних и многобројних облика религијских уверења и пракси, као и њихових хибридних форми – од народних, фолклорних, паганских, мистичних, езотеричних приступа и схватања до оних које своје утемељење налазе у учењима цркава и верских заједница.

Међутим, треба истаћи и то да културно-историјски контекст ревитализације религије (код нас) није утицао само на разноврсност религијских појава и стварање различитих типова религиозности. Он је, готово са подједнаком снагом, обликовао и интерпретације овог феномена у научним и другим јавним дискурсима. Интелектуално наслеђе времена у коме је религија имала као подразумевану вредност негативан предзнак је у комбинацији са доминантним позитивистичким духом модерне науке, често лишавало (а и данас то чини) истраживаче могућности да сагледају оне мање опипљиве димензије религијског искуства постмодерног човека. Тако, на пример, *традиционалне* (и још увек актуелне) антрополошке дихотомије сврставају појмове ирационалног и мистичног са исте стране бинарног односа, супротстављајући им појмове рационалног, секуларног, профаног. Међутим, велико је питање да ли овако постављене дихотимије одсликавају реалност религиозног човека.

Индивидуално духовно трагање, које је у једном свом значајном сегменту и мистично, представља и данас извориште колективних религијских покрета и феномена. Сложеност потоњих у савременом свету заправо непрестано

сугерише нужност једног новог или поновног, квалитативног преиспитивања тог *унутрашњег*, индивидуалног религијског искуства. Да ли је и на који начин човек данашњице религиозан и да ли се и по чему разликује његово религијско и мистично искуство од истог искуства човека премодерног друштва? Да ли његова религиозност припада сфери рационалног, креативног и конструктивног односа према стварности, или она произилази из растуће ирационалности, односно, из затомљених, потиснутих и непроживљених осећања страха и неизвесности? Да ли је мистично искуство савременог човека ограничено на мале сегменте његове стварности, или се оно, као у минулим премодерним контекстима, односи на целину живота схваћеног као непрестано смењивање и прожимање *овостраног* и *оностраног*? Да ли савремени човек „бежи“ у религију услед унутрашњих принуда изазваних празноверицама и магијским односом према чињењу и нечињењу, или његов однос према мистичном почива на чврстој вери која *тајну* претвара у знање?

Ова питања већ сугеришу да би се као основне дистинктивне карактеристике у означавању различитих облика *религиозности* са којима се данас сусрећемо могле издвојити вера и њени домети – вера као стање путем кога *мистично* искуство постаје рационалан и оперативан садржај, којим су испуњени и обојени сви сегменти људског живота. Може се претпоставити да бисмо, следећи овај правац дошли до закључка о веома малом броју религиозних људи данас. Међутим, стварност није тако једноставна и једнозначна. Као што смо већ више пута нагласили, религиозност данас укључује широк и динамичан дијапазон појава, односа, мишљења и понашања, што смо и покушали да сугеришемо већ и насловом зборника текстова који читалац има пред собом. Зборник представља покушај да се продубе и прошире перспективе научних сагледавања феномена религије и религиозности у савременом друштву, као и да се читалачкој публици представе неки мање познати феномени из области савремених религијских испољавања.

Први део зборника доноси текстове који преиспитују темељене појмове и појаве везане за однос религије и савремене културе. Тако, Милица Бакић Хејден, ауторка првог текста, нуди широку теоријску и искуствену платформу за посматрање различитих феномена везаних за ову тему. Однос религије и секуларизације, модерног и секуларног друштва, ревитализације религије и глобализације итд. неопходно је посматрати преко релационог, а не супротстављајућег приступа. Ово се испоставља као драгоцен методолошка сугестија и у проучавању и тумачењу религије у посткомунистичким земљама Балкана, у којима се она, као што је познато, јавља као једно од кључних идентитетских обележја. На овај прилог се надовезује текст чији су аутори, А. Павићевић и И. Тодоровић, најпре настојали да укажу на чињеницу глобалне идентитетске упитаности савременог човека, а затим и на однос између политичких, друштвених и културних промена и идентитетских пракси становништва Србије. Следи текст хрватског антрополога Горана Шантека, који доноси својеврсну студију случаја, отварајући читаоцу драгоцен увид у

унутрашња својства индивидуалног религијског искуства – својства која сведоче о религији као делатном културном принципу, који омогућава „преобликовање концепције о властитој особности“. Аутор Михаило Смиљанић, у последњем тексту првог дела зборника проблематизује нека питања везана за изазове верске наставе и њеног реалног утицаја на живот и ставове ученика.

У историји православне цркве религијска уметност је одувек представља важан део како литургијског тако и свакодневног живота верника. Стога не чуди што је и ревитализација религије, али и друштвене улоге Православне цркве у Србији, била праћена повећаним интересовањем управо за уметничке и то преваходно ликовне и музичке садржаје, који се налазе у служби целовитог литургијског доживљаја. Но, као и у другим сегментима религијских пракси, и овде је дошло до умножавања облика и приступа уметничког изражавања православног учења. О једном таквом процесу – процесу обнове црквеног сликарства концентрисаног око појма „византинизма“, те о његовим различитим уметничким тумачењима, говори текст академског сликара Тодора Митровића. У наставку овог сегмента зборника следи студија Катерине Сераидари, грчке антрополошкиње, која говори о значају разумевања религијских традиција у тумачењу њихових савремених, популарних и, на први поглед, тривијалних испољавања. Текст Милесе Стефановић Бановић наставља у сличном духу, доносећи резултате истраживања употребе религијских реквизита у свакодневном животу грађана Србије.

И у следећој тематској целини аутори указују на значај историјских аспеката религијских традиција у обликовању њихових савремених образаца, при чему је овде акценат на идентитетским праксама које се заснивају на избору одређених религијских, етничких и културних симболичких елемената. Тако се путем текста Драгане Радојичић читалац упознаје са историјском позадином савремених емиграција руског становништва у Боку Которску, као и са начином успостављања специфичног односа два народа – односа који ауторка назива *духовно заједништво*. Ова релација представља важну културну стратегију адаптације савремених руских миграната. Иштван Поведак, мађарски антрополог, доноси занимљиву студију о синкретизму хришћанских и неопаганских религијских веровања и пракси у Мађарској. Ову појаву он тумачи као последицу религијског плурализма и слободе изражавања, који су довели до својерсног растакања институционалних облика религиозности.

У садржају зборника читалац ће се сусрести и са кратким *излетом* у област теолошке антропологије, у коме ауторка Звездана Остојић износи основе православног тумачења човека, на основу анализе одабраних сегмената богатог филозофског и теолошког опуса владике Николаја Велимировића.

Последње поглавље зборника доноси увиде у одређене сегменте фолклора, књижевности и популарне културе, који су посредно или непосредно везани за религију. Милина Ивановић Баришић у тексту о празничним честиткама показује развој обичаја честитања у односу на процес промена у прослављању одређених празника. Прилог Нине Аксић указује на потребу за поновним

ишчитавањем неких књижевних праваца и дела, јер она несумњиво сведоче о духовним принципима епохе у којима су настала. Тако и античка трагедија сведочи о грчкој култној пракси, о чему, путем анализе менадских обреда и њихових савремених реконструкција и тумачења, пише ауторка последњег текста у зборнику – Ђурђина Шијаковић.

Ова публикација настала је као резултат рада истраживача на пројекту Етнографског института САНУ: *Стратегије идентитета: савремена култура и религиозност*. Но, као што смо то већ показали, међу ауторима се налазе и истраживачи из других академских средина и дисциплина. Њихови прилози сведоче о томе да су место и улога религије и религиозности у различитим савременим друштвима препознате као важне, а понегде и као кључне културне стратегије. Са друге стране, сматрали смо да ће њихова разматрања, заједно са прилозима истраживача ангажованих на пројекту, допринети разноврсности тема и приступа у проучавању феномена религије, те да ћемо као резултат заједничког промишљања добити једну занимљиву, актуелну и инспиративну тематску монографију. На читаоцима је да процене колико смо у томе успели.